

האם מותר להזיק במטרה לשלם? הסדר ממוני אזרחי, איסור הלכתי וערך תורני הרב מומי פאלוך

- א. מבוא
- ב. מקורות לאיסור להזיק
- ג. ראשוני ספרד - רבנו יונה והרמב"ן
- ד. פרשת משפטים ועשרת הדברות
- ה. עשרת הדברות - יסוד התורה
- ו. קטגוריות משפטיות: איסורים ואחריות מוסרית
- ז. לא תגנוב - ממון או נפשות
- ח. ממון או נפשות - מחלוקת תנאים

א. מבוא

בעולם התורה הישיבתי נהוג לפתוח את לימוד מסכת בבא קמא בשאלת מבוא משמעותית: האם ישנו איסור לכתחילה מן התורה להזיק, או שהאמור בפרשת משפטים מתאר הסדר תשלומים ממוני לאחר מעשה בלבד, ללא תשתית איסורית פלילית?¹ במילים אחרות, האם דיני הנזיקין שייכים לחלק "חושן משפט" בלבד או שהם שייכים (גם) לחלק "יורה דעה"? עצם העיסוק בשאלות מבואיות-כלליות הוא חלק מגאולת התורה בדורות האחרונים המצטרפת לגאולת העם והארץ.

ב. מקורות לאיסור להזיק

האחרונים, החל מימיו של הרש"ש, הציגו מספר לא מבוטל של מקורות אשר קובעים שישנו איסור מדין תורה להזיק, נוסף על החובה לשלם לאחר מעשה. אציג חלק מהם: בל תשחית, "ואהבת לרעך כמוך" (רמ"ה בבא בתרא קז ע"א), השבת אבדה (מנחת

---

¹ שאלת מבוא נוספת, הנוגעת לתחום הממוני בלבד, היא שאלת היסוד המחייב בדיני הנזיקין: יסוד הפשיעה, הבעלות או הגרימה. סיכום עמדות האחרונים לשאלה זו מצוי במאמרו של ז' ורהפטיג, "יסוד האחריות על נזקים במשפט העברי", מחקרים במשפט העברי, עמודים 221-228.

חינוך מצווה יא; קהילות יעקב סימן א) ועוד.² סקירה ממצה של אפשרויות אלו מצויה בדבריו של בעל ה"קהילות יעקב" בסימן הראשון בספר חידושו על מסכת בבא קמא.

שתי תחושות משמעותיות מתעוררות בנו למול לימוד דברי אחרונים אלו. מחד גיסא, לימוד דברי אחרונים אלו מותיר אותנו בתחושה שאמנם אכן נמצאו מקורות מן התורה לאיסור להזיק, אך אין בדבר תשובה הכרחית לשאלה. נכון הוא שניתן להסיק באופן לוגי משפטי מאיסור בל תשחית, לדוגמה, שישנו איסור להשחית וממילא להזיק לזולת, אך האם אכן מקור זה עומד בבסיס פרייט הניזקין במשפטים? האם דיני קרן תמה ומועדת מממשים את האיסור הזה? העובדה שכל המקורות התורניים שהוצגו מצויים במקומות שונים ורחוקים מותירה בנו את הרושם שאין הם יכולים להיות תשתית לדיני הניזקין.

מאידך גיסא קיימת בנו תחושה, המצויה כהנחת מוצא בדברי האחרונים הללו, שלא ניתן לטעון שהסדרי התשלומים בפרשיית הניזקין במשפטים הם עניין ממוני בלבד. אנו חשים שדיני התורה הממוניים נושאים אופי עקרוני וערכי ומשקפים צדק א-לוהי הכרחי. לא ניתן, לדעתנו, לראות את דיני שור ואש ואת חובת התשלומים אם הזיקו, כהסדר ממוני בלבד כדוגמת קנסות תעבורה או גובה עמלות הבנקים שבהם התורה כלל אינה מתערבת (וחכמים כן). עונש המוות ותשלומי הכופר שבפרשה אינם אלא רמז שלא מדובר בהסדר ממוני בלבד. שאלת הרקע האיסורי לדינים אלו, אם כן, היא הכרחית ומתבקשת.

לעניות דעתי ניתן למצוא מקור הכרחי המתקבל על הדעת ומתיישב על הלב בדברי ראשוני ספרד, הרמב"ן ורבנו יונה, אשר בהערותיהם הקצרות (בהקשרים שונים לחלוטין) סימנו מגמה וקריאת כיוון כללית להבנה והעמקה בתורה, ומהם ניתן למצוא יותר מתשובה ומבוא לדיני הניזקין על פי התורה. המודעות למצב זה, שבו

2הרב אלחנן סמט (עיונים בפרשיות השבוע, פרשת משפטים) רצה ללמוד מן הסדר של הפרשה את החובה לשמור על ממון הזולת יותר מאשר את החובה לשלם. סדר הדינים כפי שהוכיח, ובצדק, מתמקד בניזק ולא במזיק. ראשית מופיע אדם ניזק, אחר כך השור וההמור, הצומח ולבסוף הדומם. בכך הוא פתר שאלות סגנוניות קשות שהביאו חוקרים לטעון טענות של כפירה בדרך התהוות הפרשה. לעניות דעתי קביעה זו, שהתורה מפרטת את דיני המזיקין מן המבט של הניזק, אין בה כדי להעביר אותנו מן המישור הממוני אל המישור האיסורי.

האם מותר להזיק במטרה לשלם?

ראשונים רומזים ומקצרים בלשונם ואחרונים מאריכים, היא הכרחית בלימוד תורה ופיתוחה כדור של גאולה.

ג. ראשוני ספרד - רבנו יונה והרמב"ן

רבנו יונה על מסכת אבות טוען:
הרי כתוב לא תגזול וכל הנזיקין בכלל אותן לאו.

(פירושו רבנו יונה על אבות א א)

לאמור, כל דיני הנזיקין כלולים באיסור "לא תגזול" המופיע בפרשת קדושים בספר ויקרא (יט ג). ברוח דבריו (ובשינוי קטן-גדול) נראה לומר שכל דיני הנזיקין כלולים באיסור "לא תגנוב" המצוי בעשרת הדברות (שמות כ)!! אם נצרך לטענה זו את דברי הרמב"ן בריש פרשת משפטים, שפרשת משפטים כולה אינה אלא יישום של עשרת הדברות, תושלם התמונה כולה. נבהיר את הדברים: פרשת משפטים (בצירוף סופה של פרשת יתרו) הינה יישום הלכתי של עשרת הדברות כפי שיפורט בהמשך, ובתוכה פרשית נזיקין שהינה יישום של איסור לא תגנוב.

ד. פרשת משפטים ועשרת הדברות

כה אמר הרמב"ן בריש פרשת משפטים:

...כאשר היה בעשרת הדברות הדיבור הראשון בידיעת ה' והשני באיסור עבודה זרה חזר וציווה את משה (בסוף פרשת יתרו) "כה תאמר אל בני ישראל אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם, שתזהירם אתה עוד שיתנו לבם למה שראו ויזהרו במצוות שציוויתם כי אתם ראיתם כנגד אנוכי ולא תעשון אתי כנגד לא יהיה לך להשלים ענין ע"ז ואלה המשפטים כנגד לא תחמוד.

(רמב"ן שמות כא א ד"ה ואלה המשפטים!!)

סוף פרשת יתרו כולל את החובה לזכור את מעמד הר סיני ואת האיסור לעשות אלוהי כסף וזהב. לדעת הרמב"ן, שני איסורים אלו מקבילים לשתי הדברות הראשונות "אנכי" ו"לא יהיה". פרשת משפטים עוסקת בהגדרות של בעלות על הממונות, ולדעת הרמב"ן היא נועדה לשרת את איסור "לא תחמוד": "כי אם לא ידע האדם משפט הבית או השדה ושאר הממון יחשוב שהוא שלו ויחמדהו ויקחהו לעצמו..." ברוח דבריו של הרמב"ן שתלה את כל הנושאים הממוניים בפרשת משפטים בדיבור האחרון, לא תחמוד, נטען שפרשה זו מקבילה ומפרטת את כל (!) עשרת הדברות על פי הסדר הבא:

אתם ראייתם כי מן השמים דברתי עמכם (כ יח) – אנכי.
לא תעשון אלוהי כסף ואלוהי זהב (כ ט) – לא יהיה.
מזבח אדמה תעשה לי (ריכוז הפולחן) (כ כ) – לא תשא את שם ה' לשווא.
עבד עברי יוצא בשביעית (כא ב) – שבת.
דיני האישה וילדיה ומכירת בת לאמה (כא ד-יא) – כבוד אב ואם.³
מכה איש ומת (כא יב-כז) – לא תרצח.
נזקי ממון (כא כח – כב, יד) – לא תגנוב.
מפתח (כב טו) – לא תנאף.
אל תשת ירך עם רשע להיות עד חמס (כג ב) – לא תענה ברעך עד שקר.

ה. עשרת הדברות - יסוד התורה

על פי טענה זו, כאמור, פרשת משפטים מפרטת ומרחיבה את עשרת הדברות. לטענה זו יש להוסיף את טענתו של הרד"צ הופמן,⁴ בשכלולו של הרב מנחם ליבטאג,⁵ שכל נאום המצוות בספר דברים (פרקים ו-כז) מסודר על פי סדר עשרת הדברות.⁶ צירוף שני מקומות אלו (ספר דברים ופרשת משפטים) מציב אותנו בפני דפוס קבוע של התורה הנוהגת לנסח את פרקי המצוות על בסיס הסדר הקבוע של עשרת הדברות. יש להדגיש כי דפוס זה, של קביעת עקרונות היסוד ולאחריהם פירוט והרחבה, אינו מקיים יחס של כללים (עשרת הדברות) ופרטים (פרשת משפטים), אלא יחסים של עקרונות וערכי יסוד (מעין חוקה) ולאחריהם יישום נורמטיבי באופנים שונים. או במילים אחרות, פרקי המצוות שבשמות (פרשת משפטים) ובדברים (פרקים יב-כו)

3 נאמר בידי הרמב"ן עצמו, וכן הוא בנוגע ללא תרצח ולא תנאף.

4 הובא בנספח לפירושו לספר דברים.

5 הובא באתר ישיבת הר עציון.

6 לעניות דעתי יש להוסיף לדבריהם את דברי הרמב"ן בריש ספר דברים, הטוען שנאום משה משמש מבוא רוחני ומעשי לקראת הכניסה לארץ. לאמור, פירוט המצוות עתה נעשה מן הפרספקטיבה של החיים בארץ ישראל. למשל: חזרה על הדברות הראשונות, אנוכי ולא יהיה, נחוצה לאור בעיית הגאווה והתרבות האלילית בארץ שביכולתם לפגוע באמונת ה', ועוד כיוצא בזה.

האם מותר להזיק במטרה לשלם?

משנים את מעמדן של עשרת הדברות ממעמד של נורמות קונקרטיות, וקוראים אותן כעקרונות יסוד וערכי על, אותם יש ליישם ולפרט באופנים שונים. לקביעה זו השלכות חשובות. אם נעיין במבנה ובעקרונות של עשרת הדברות נמצא שהם כוללים את האמונה הנפשית בצו שלילי וחיובי (אנכי ולא יהיה), את עבודת ה' המעשית בצו שלילי וחיובי (לא תשא וזכור), התא המשפחתי (כבוד), המסגרות החברתיות והמוסר האישי (חמישה לאוין). לאמור, בסיס העשייה האנושית הוא האמונה הדתית אותה יש לממש בעבודת ה' ובמוסר אישי וצדק חברתי.⁷ בכך למעשה סרה שאלת המקור האיסורי לדיני הנזיקין. פרשת דיני הנזיקין בפרשת משפטים אינה אלא יישום נורמטיבי של הערך האוסר לגנוב את ממון הזולת. לטענה זו משמעויות עקרוניות והלכתיות שאעמוד עליהם בהמשך. מה למדנו מן האיסור לא תגנוב שבעשרת הדברות? וליתר דיוק, מהו הערך המוגן המשתקף בפרשת הנזיקין? את הערך התורני הגלום בדיבר לא תגנוב ניתן ללמוד מדבריו של הטור. הטור בפתחה לדיני ממון המזיק קבע את הנוסחה הבאה:

---

7 הרב שרלו ("האם התנ"ך היה?") מגדים לג (תשס"א), בעיקר עמודים 86-90), ראש הישיבה, הסיק מן הסגנון דלעיל עקרון שונה. לדעת הר"י שרלו דיני הפולחן נעדרים מעשרת הדברות וכן מן הציוויים בספר דברים, ומכאן מסקנתו: "ענייני מוסר וצדק חברתי קודמים לעבודת ה'...". דא עקא, שפרקים יב ויד בספר דברים עוסקים במפורש בדיני הקרבנות אשר יובאו למקום אשר יבחר ה' (למעט קרבנות חובה) ובשאר ההשלכות הנובעות מכך (מתנות כהונה ועוד). פרקים אלו עוסקים בריכוז הפולחן במקום אשר יבחר ה' ומקבילים בעשרת הדברות, על פי טענתו של הרד"צ, לדיבר "לא תשא את שם ה' אלקיך לשווא" (!). פרקים אלו קודמים לפרקי המצוות העוסקות במוסר האישי: אשת יפת תואר, ריבית וכדומה. לדעת הר"י שרלו, לא לחינם מכונה מקום המקדש "המקום אשר יבחר ה'", משום שהוא מקום שמור עד אשר יזכו בני ישראל לחשוף את מקומו. ניתן להציע הסבר אחר למונח זה, הסבר אשר עולה בקנה אחד עם הטענה שהחובות הפולחניות ועבודת ה' אינן נחותות בסדר העדיפות של עשרת הדברות ואף קודמות ומבססות את כללי הצדק החברתי. השימוש במונח זה, המקום אשר יבחר ה', אינו בא לבטא את העובדה שמקום זה איננו ממשי ונחוץ עם הכניסה לארץ, אלא מציין את אופיו המיוחד של המקום, שאיננו מוכתב מראש אלא מותנה בבחירה אלוהית (שהתרחשה ערב הכניסה) בין בני רחל ובני לאה, בין שכם וירושלים (עיין במאמרו של י' פיינטוך, "ברית מואב וברית הר גריזים והר עיבל", מגדים לד (תשס"ב), עמודים 85-67). על פי האמור בדבריי, הדברות לא תשא וזכור הן דברות העוסקות בעבודת ה' ובפולחן הדתי, והן מקבילות לפרשת ריכוז הפולחן שבספר דברים הקודמת לדברות החברתיות.

כשם שאסור לגנוב ולגזול ממון חברו כך אסור להזיק ממון שלו אפי' אינו
נהנה...

(אורח חיים שעח)

דבריו מבטאים את השיקוף הרוחני והמעשי של הקשר הספרותי שבין פרשת משפטים ועשרת הדברות. מעשה ההזיק כמוהו כמעשה גזילה של חפץ הזולת. הקשר הערכי בין השניים, להבנתי, מבוסס על חובת ההגנה על האוטונומיה הקניינית של הזולת. גניבה כמו נזק מהווים חדירה ופגיעה בפרטיותו של הזולת, שכן ממנו של האדם הוא הביטוי האובייקטואלי של נפשו וזהותו.⁸ איסורי הנזיקין מטילים על כל אדם חובת זהירות ושמירה על אישיותו המורחבת של האדם האחר, שבאה לידי ביטוי גם בממונו האישי.

ו. קטגוריות משפטיות: איסורים ואחריות מוסרית

נחזור לשאלת היסוד. האם ישנו איסור להזיק? המהלך שהוצע לעיל, על בסיס דברי הרמב"ן על התורה, מלמד שישנה בעיה הלכתית להזיק. ואולם, על מנת להבין את תוקפה ישנו צורך להרחיב את אופני החשיבה ההלכתית-משפטית (או ליתר דיוק התורת-משפטית). דברי הרמב"ן מלמדים על קיומו של ערך תורני בסיסי והוא חובת זהירות ושמירה על ממנו של הזולת כחלק מכיבוד אישיותו ופרטיותו. ערך זה הגלום בדיבר לא תגנוב אינו נחשב לאיסור ולא, אלא לחובה ואחריות תורנית, שמהן נובעים צווים ואיסורים שונים. לפנינו אם כן סרגל נורמטיבי חדש: אנו רגילים לחשוב במונחים של איסור (לא) או התר, ועתה למדנו על קיומם של ערך ומצוות-על של אחריות וחובת זהירות אזרחית המטילים חובות התנהגות ומחדל. ההבחנה בין השניים (איסור לעומת ערך האחריות) נעוצה בשאלת הכוונה הפלילית של העבריין. הבעייתיות בכל איסור כדוגמת לא תגזול (מקורו של רבנו יונה) היא במחשבה הפלילית המלווה אותו. לעומת זאת האחריות לכל ייפגע ממנו של הזולת (לא תגנוב) אינה מחייבת כוונה להזיק בדווקא, ולכן גם בעליו של שור תם שהזיק חייב, וכן בעל בור מתחייב במקרה ששכח והשאיר את בורו פתוח ונפל לתוכו שור.

ז. לא תגנוב – ממון או נפשות

כל מהלך זה נסתר, לכאורה, מכוח דברי חז"ל מפורשים הקובעים שהדיבר לא תגנוב

8 ועיין בדבריו הנפלאים של ר' צדוק הכהן, דברי סופרים ג; צדקת הצדיק פו ועוד.

האם מותר להזיק במטרה לשלם?

עוסק בגניבת נפשות ולא בממון. וכך מוצאים אנו בדברי המכילתא:

1. לא תגנוב למה נאמר לפי שהוא אומר (שמות כא, טז) וגונב איש ומכרו עונש שמענו אזהרה מנין, ת"ל לא תגנוב, הרי זה אזהרה לגונב נפש;
2. אתה אומר לגונב נפש או אינו אלא אזהרה לגונב ממון, כשהוא אומר (ויקרא יט יא) 'לא תגנובו', הרי אזהרה לגונב ממון, הא מה ת"ל לא תגנוב, בגונב נפשות הכתוב מדבר; או הרי זה לגונב ממון, והלה אזהרה לגונב נפש; אמרת, צא ולמד משלש עשרה מדות; ועוד אמרת, שלש מצות נאמרו בענין זה, שתיים מפורשות ואחת סתומה, נלמד סתומה מפורשות, מה מפורשות מצות שחייבין עליהן מיתת בית דין, אף סתומה מצוה שחייבין עליה מיתת בית דין; הא אין עליך לומר כלשון אחרון אלא כלשון ראשון, הרי זה אזהרה לגונב נפש והלה אזהרה לגונב ממון.

(מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, מסכתא דבחדש פרשה ח)

מדרש משלים מצוי בתלמוד הבבלי:

אזהרה לגונב נפש מנין? רבי יאשיה אמר: (שמות כ') מלא תגנוב, רבי יוחנן אמר (ויקרא כ"ה) מלא ימכרו ממכרת עבד. ולא פליגי, מר קא חשיב לאו דגניבה, ומר קא חשיב לאו דמכירה. תנו רבנן: (שמות כ') לא תגנוב, בגונב נפשות הכתוב מדבר, אתה אומר בגונב נפשות, או אינו אלא בגונב ממון? אמרת: צא ולמד משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר הלמד מעניינו, במה הכתוב מדבר - בנפשות, אף כאן - בנפשות. תניא אידך: (ויקרא י"ט) לא תגנוב - בגונב ממון הכתוב מדבר, אתה אומר בגונב ממון, או אינו אלא בגונב נפשות? אמרת: צא ולמד משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר הלמד מענינו. במה הכתוב מדבר - בממון, אף כאן - בממון.

(סנהדרין פו ע"א)

מדרש זה מלמד שהדיבר לא תגנוב שבעשרת הדברות ודאי עוסק בגניבת נפשות, ואילו הפסוק בספר ויקרא הכולל את האיסור "לא תגנובו" (ויקרא יט יא!) עוסק בגניבת ממון. בהסתמך על שתי מדות שהתורה נדרשת בהן (דבר הלמד מעניינו, נלמד סתום מפורש), מתבאר שהדיבר לא תגנוב שבעשרת הדברות עוסק בגניבת נפשות, שכן שאר הדברות שבסמיכות לו (לא תרצח ולא תנאף) עוסקות באיסור שחייבים עליו מיתת בית דין ומהם נלמד על לא תגנוב. לעומת זאת, הפסוק בספר ויקרא האוסר על גניבה מצוי בסביבה העוסקת בגניבת ממון – "לא תשקרו איש בעמיתו" - ומכך ניתן ללמוד גם על איסור לא תגנובו שעוסק בממונות.

עם זאת, פשטני המקרא מלמדים שפשטו של איסור לא תגנוב עוסק בממונות. כך מצאנו בדברי האבן עזרא על אתר:

לא תגנוב משמע גנבה קחת ממון בסתר. ויש גנב שהוא בן מות, כמו גונב נפש מישראל, בין שהוא נער קטן או נלעג לשון. והגנבה בממון, בין בפניו בין שלא בפניו, או שרמהו בחשבון, או במדה, או במשקל. וזאת המלה גם היא כוללת מי שיגנוב לב אחר כאשר עשה אבשלום.

וכן הוא בדברי הספורנו על אתר:

כלל גנבה גנבת נפשות וגנבת ממון וגנבת דעת הבריות, אע"פ שעיקר האזהרה על גנבת נפשות, דבר הלמד מעניינו כמו שלמדוהו ז"ל.

ח. ממון או נפשות - מחלוקת תנאים

לאור דרשות חז"ל המורות על פרשנות לא תגנוב השונה מדברי פשטני המקרא, האם נכון יהיה לומר שדברי חז"ל אינם אלא מדרשו של מקרא?
לימוד רחב של דברי חז"ל בנוגע לפסוק מלמד שפרשנות הדיבר לא תגנוב נתון במחלוקת תנאים, רבי ישמעאל ורבי שמעון בר יוחאי, כפי שעולה מן המכילתות השונות. בעוד שבמכילתא דרבי ישמעאל (ובתלמוד הבבלי ובדברי רש"י על התורה בעקבותיו) מובאת הפרשנות דלעיל הקובעת שלא תגנוב עוסק בגניבת נפשות בלבד, הרי שבמכילתא דרשב"י מובאת דרשה אחרת על פסוק זה, וממנה עולה בברור שהאיסור מוסב על גניבת ממון. וכך מוצאים אנו במכילתא דרשב"י על אתר:
(לא תגנוב על) מנת למיקט לא (תגנוב) על (מנת לשלם תשלומי כפל ותשלומי ארבעה) וחמש(ה)

מדרש זה, המופיע גם בתוספתא (בבא קמא י לז), תוקף חזיתית את שאלת הפתיחה האם מותר להזיק במטרה לשלם. מדברי המדרש למדים אנו את האיסור לגנוב על מנת למיקט (=להציק) וכן לגנוב על מנת לשלם ארבע וחמשה.
כיוון זה של המדרש, המניח את האיסור לגנוב ממון על בסיס הלאו של לא תגנוב שבעשרת הדברות, מופיע גם בירושלמי בעניין בן סורר ומורה (ח ג). בנוגע למשנה העוסקת בבן סורר ומורה שגנב משל אביו וכו', דן הירושלמי במקור לאיסור הגניבה של בן סורר ומורה: "אזהרה לגניבה ראשונה מניין? לא תגנוב, אזהרה לגניבה שניה מניין? לא תגנובו". ובהמשך מובא המדרש מן המכילתא דרשב"י.

מן הדברים הללו למדים אנו שבקרב ההלכה התנאית קיים ויכוח אודות מגמתו של איסור לא תגנוב, האם מתייחס לגנוב נפשות או ממון. מבית מדרשם של רבי עקיבא

האם מותר להזיק במטרה לשלם?

ותלמידיו למדנו את פשוטו של מקרא, שלא תגנוב שבעשרת הדברות עוסק בממונות. על סמך דברים אלו ניתן לפתח את מהלכו של הרמב"ן דלעיל, שהדיבר לא תגנוב אינו איסור נקודתי, אלא ערך תורני המקרין על נורמות מגוונות, וכיניהן גם החובה לשמור על המרחב האוטונומי של הזולת ולהמנע מלהזיקו.